

2013-CÜ İL ÜÇÜN 2-Cİ MƏQSƏDLİ BİRGƏ İKT MÜSABİQƏSİ (EIF-RİTN-MQM-2/İKT-2-2013-7(13)) ÇƏRÇİVƏSİNDƏ YERİNƏ YETİRİLMİŞ LAYİHƏ ÜZRƏ NƏŞRLƏR VƏ ƏSAS ELMİ NƏTİCƏLƏR

1. İnternet mühitində Azərbaycan Respublikasına qarşı reallaşdırılan informasiya müharibəsi texnologiyalarının analizində beynəlxalq təcrübə öyrənilmişdir.

Kiberməkan anlayışına müxtəlif ölkələrin rəsmi dairələrində müxtəlif izahlar verirlər. Məsələn, ABŞ-da kibertəhlükəsizlik üzrə milli strategiya ilə bağlı sənədlərdə göstərilir ki, kiberməkan yüz minlərlə bir-biri ilə əlaqəli kompüter, server, kabel, kommutator və yönəldicilərdən ibarət olub, dövlətin kritik infrastrukturunun normal işini təmin edir. Bu isə o deməkdir ki, kiberməkan ölkədə iqtisadiyyatın inkişafında və milli təhlükəsizlikdə mühüm rol oynayır.

Sənədlərdə o da göstərilir ki, kiberməkan real coğrafiya ilə əlaqəlidir və geosiyasətin əsas elementidir. Belə ki, kommunikasiyalar, serverlər və texniki əlaqələr coğrafi lokalizasiyaya malikdirlər. Digər tərəfdən kiberməkan domen zonalara, istifadə olunan dilə və dövlət nəzarətinə görə milli identifikasiyaya malikdir. Kiberməkan fiziki coğrafiyanı xüsusi şəkildə xarakterizə edir: müxtəlif xidmətlər, naviqasiya cihazları, texniki qadjetlər və mobil cihazlar, sensorlar informasiya axınından, qurğulardan və insanlardan ibarət interaktiv xəritə yaradırlar. Kiberməkan kiberəmaliyyatların reallaşdırıldığı məkandır. Kiberməkanda informasiya əməliyyatları hücum, müdafiə və kəşfiyyat xarakterli olurlar.

Müasir informasiya müharibəsi texnologiyalarının yaranması, inkişafı və geniş tətbiqinin müxtəlif izahları var:

1. Hesablama texnikası və kommunikasiya vasitələrinin sürətli inkişafı, şəbəkə texnologiyasının təkmilləşdirilməsi cəmiyyətdə əsas resurs kimi informasiyanın rolunun artmasına səbəb olur.
2. Effektivliyinə görə informasiya maddi resurslardan daha yuxarıda dayanır. Elmi-texniki nailiyyətlər hərbi sahədə istifadə edilən ənənəvi silahlarla yanaşı bir sıra İKT vasitələrinin kütləvi istehsalına və informasiya təhlükəsizliyinin təmini üçün geniş istifadəsinə şərait yaranır.
3. İnsanların beynlərinin və davranışlarının öyrənilməsində əldə edilən nailiyyətlər insanlara müxtəlif istiqamətlərdə psixo-fizioloji təsirlərin yollarını və vasitələrini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir.

“İnformasiya müharibəsi” terminini ilk dəfə, 1976-cı ildə amerikalı mütəxəssis Tomas Rona “Boeing” şirkəti üçün hazırladığı “Silah sistemləri və informasiya müharibəsi” (Weapon Systems and Information War) adlı hesabatında istifadə etmişdir. Rona hesabatında sübut etmişdir ki, İKT-nin inkişafı informasiya infrastrukturunun dövlətlin iqtisadiyyatının əsas komponentinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

İnformasiya müharibəsinin ilk tədqiqatçılarından biri, ABŞ-ın Milli Müdafiə Universitetinin əməkdaşı Martin Libiki 1995-ci ildə yazdığı “İnformasiya müharibəsi nədir?” (What Is Information Warfare?) məqaləsində informasiya müharibəsi texnologiyalarının təsnifatını vermiş və göstərmişdir ki, son dövrlərdə İKT-nin inkişafı nəticəsində artıq informasiya müharibəsində yalnız psixoloji deyil, həm də iqtisadi və hərbi aspektlərə üstünlük verilir. İnformasiya müharibəsinin mərhələləri aşağıdakılardır:

- Məqsədin müəyyən edilməsi. İnformasiya müharibəsi nə üçün lazımdır və nəticədə nə əldə ediləcəyi gözlənilir.
- Strategiyanın müəyyən edilməsi. Burada İKT-nin dörd baza komponenti nəzərə alınmalıdır: informasiyanın hazırlanması, informasiyanın yönəlcəyi kommunikasiya kanalının təyin edilməsi, informasiyanın təsiri altına düşəcək auditoriyanın müəyyənləşdirilməsi, informasiya müharibəsi metodunun seçilməsi.

– Taktiki fəaliyyət planının hazırlanması.

Amerikanın “The Economist” jurnalı kiberməkanı yer, dəniz, hava və kosmosdan sonra 5-ci müharibə məkanı elan etmişdir. Kiberməkan təbii məkanlarından onunla fərqlənir ki, bu məkan təbiət tərəfindən deyil, zamanla dəyişdirilən İKT vasitələri ilə yaradılmışdır. ABŞ və Avropanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində kibermüharibələrdə iştirak etmək üçün xüsusi kiberəsgərlər hazırlanır.

“Kibermüharibə” termini ilk dəfə 1993-cü ildə Con Arkuilla və Devid Ronfeldt tərəfindən “Kibermüharibə gəlir!” (Cyber War Is Coming!) məqaləsində istifadə edilmişdir. Məqalədə müəlliflər kibermüharibə və şəbəkə müharibəsi konsepsiyalarını irəli sürməklə müasir dövrdə şəbəkə müharibəsinin təsəvvür ediləndən daha ciddi problemlər yaratmaq imkanına malik olduğunu sübut etməyə çalışmışlar.

Tədqiqatlar göstərir ki, “kiberterrorizm”, “kibermünaqişə”, “şəbəkə müharibəsi” və “kiberhücum” terminləri sinonim deyillər, lakin nəzərə alsaq ki, onların hər biri İnternetlə və kompüter şəbəkəsi ilə sıx bağlıdır, demək, bu terminlər arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Kiberterrorizm kompüter şəbəkələrindən istifadə etməklə dövlətin kritik infrastrukturunun (enerji sistemi, nəqliyyat, dövlət idarələri) sıradan çıxarılmasına və ya vətəndaşların qorxudularaq psixoloji təsirə məruz qoymaq məqsədi daşıyır. İqtisadi və dövlət sistemlərinin şəbəkədən asılılığı cəmiyyətdə kiberterrorizm təhlükəsinin artmasına səbəb olmuşdur.

Beləliklə, beynəlxalq təcrübə sahəsində aparılan təhlillər ona əsas verir ki, informasiya müharibəsi vətəndaşların davranışlarının idarə olunması və informasiya resurslarının sıradan çıxması və ya funksional nasazlıqların yaradılması kimi nəticələrə yönəlmişdir. Qarşı tərəfdə hissediləcək iqtisadi böhranın yaranması və əhali arasında narazılıqların artması ilə bağlı problemlərin həllində yeni yanaşma və üsullara ehtiyac vardır. Təklif olunan yanaşmada İnternet məkanında informasiya müharibəsinin məqsəd və hədəflərinin təyini ilə yanaşı, bu informasiya müharibəsində iştirak edən gizli sosial şəbəkələrin aşkarlanması məsələsini həll edir. Çünki nəzərə almaq lazımdır ki, informasiya müharibəsi xüsusi təlim görmüş mütəxəssislər tərəfindən aparılır. Yeni yanaşma dövlətin iqtisadi və elmi-texniki siyasətinin təhlükəsizliyini təmin etməklə dünya açıq şəbəkəsinə qoşulmazdan öncə milli informasiya təhlükəsizliyi məsələsini həll edə bilər.

2. İnternet məkanında Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında viki-cəmiyyətin rolu analiz olunmuş, onun informasiya təhlükəsizliyində rolunu artırmaq üçün şərtlər göstərilmişdir.

Tədqiqatlar göstərdi ki, viki-texnologiyaları ilə idarə olunan Vikipediya virtual ensiklopediyasının dinamikliyi, viki-səhifələrin sayının və həcmnin son illər həddən artıq çoxalması, ensiklopedik məqalələrin yaradılması prosesinə milyonlarla İnternet istifadəçisinin cəlb olunması viki-mühitdə informasiya təhlükəsizliyi və viki-səhifələrin keyfiyyəti ilə bağlı bir sıra problemlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Viki-cəmiyyətin sosial-demoqrafik portretini analiz edərkən məlum olmuşdur ki, ixtisasından, yaşından, sosial durumundan, yaşadığı məkandan asılı olmayaraq viki-mühitdə hər kəs aktiv fəaliyyət göstərə bilər. Viki-cəmiyyət üzvləri fəaliyyətlərindən asılı olaraq aşağıdakı kateqoriyalara bölünürlər:

- Öz biliyini könüllü olaraq dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq istəyən mütəxəssislər və elm adamları;
- Əlavə bilik əldə etmək və bu biliyin daşıyıcıları ilə bilavasitə tanış olmaq istəyənlər;
- Wiki-mühitin verdiyi geniş imkanlardan faydalanaraq yeni sosial münasibətlər və wiki-layihələr yaratmaq istəyində olan insanlar;
- Wiki-texnologiyadan hər hansı siyasi-ideoloji baxışın yayılmasında istifadə etməyə çalışanlar.

Təsnifatlandırma sübut etdi ki, viki-cəmiyyət tərkibi və fəaliyyət istiqamətlərinə görə müxtəlif insanlardan təşkil olunur. Bu isə cəmiyyətin aktivliyinə, hadisələrə münasibətinə və s. amillərə təsir edir. Wikipedia layihəsi cəmiyyətdə baş verən proseslərə münasibətini, siyasi baxışını dünyaya ötürmək istəyən istifadəçilərin kollektiv işlədiyi yerdir. Bu baxımdan məqalələrin mövzusu onu redaktə edən istifadəçilərin biliyini, dünya görüşünü əks etdirir. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, viki-istifadəçilər ensiklopediyaya tələb olunan informasiyanı deyil, şəxsən onları maraqlandıran məlumatları daxil etmələri viki-səhifələrdə informasiyanın həcminə, aktuallığına, keyfiyyətinə təsir göstərir və informasiya tutumuna görə viki-səhifələr arasında kəskin

fərq yaradır. Digər tərəfdən, dünyada baş verən hər hansı hadisə (beynəlxal konfliktlər, Prezident seçkiləri, qlobal siyasi proseslər, idman yarışları və s.) viki-cəmiyyətin aktivliyini kəskin artırır və wiki-səhifələrin reytinginə təsir edir.

Tədqiqatlar göstərdi ki, əsas problem viki-cəmiyyətin yaratdığı kontentin ictimai fikrə təsirində rolunun artmasıdır. Viki-cəmiyyətdə daima yenilənən kollektiv biliyin yaranma prosesini öyrənmək, wiki-istifadəçilər arasında münasibətləri və hansının daha çox nüfuzla malik olmasını təyin etmək üçün müəyyən elmi yanaşmalar təklif edilir. Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, bu gün bir çox şirkətlər viki-layihələrdən ənənəvi statistik İnternet saytlarını əvəz edən biliklər bazası kimi istifadə etməkdədirlər və adi veb-saytlara nisbətən viki-texnologiya əsasında idarə olunan layihələrə daha çox üstünlük verilir. Tədqiq olunan predmet sahəsinə müxtəlif baxışların analizi göstərir ki, viki-cəmiyyətin e-dövlətdə rolu, viki-cəmiyyəti təşkil edən və ya onun aparıcı qüvvəsi olan ayrı-ayrı sosial qrupların davranışları tam öyrənilməmişdir.

Viki-mühitdə informasiya qarşılıqlarının kəskinləşməsi və uzun müddət davam etməsi Vikipediya və onun layihələrinin (Wikilüğət, Wikisitə, Vikikitəb, Vikimənbə, Vikixəbər, Vikiversitet və s.) inkişafına, ensiklopedik məqalələrin keyfiyyətinə, Vikipediya fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən istifadəçilər arasında qarşılıqlı hörmət və tərəfsizlik prinsiplərinə ciddi zərbə vurmaqdadır. İstifadəçilər arasında konfliktlərin aradan qaldırılması, ensiklopedik məqalələrin vandalizm hallarından, əks təbliğət, dezinformasiya tipli məlumatlardan qorunması üçün viki-mühitin aktiv istifadəçiləri də cəlb olunmaqla administratorlar tərəfindən müxtəlif qaydalar işlənməkdədir.

Tədqiqat zamanı viki-cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyində rolunu artırmaq üçün şərtlər dəqiqləşdirilmişdir və onlar aşağıdakılardır:

1. Problemlərin həlli ilə bağlı mütəmadi olaraq forumlar keçirilməlidir. Görülən işlərə nəzarət edilməli və problemlər tez bir zamanda öz həllini tapmalıdır.
2. Viki-cəmiyyətin birgə əməkdaşlığında və mütəşəkkil fəaliyyətində mühüm rol oynayan görüşlər keçirilməli, bu görüşlərə müxtəlif dövlət strukturlarından nümayəndələr dəvət etməlidir. Viki-cəmiyyətin fəaliyyəti vətəndaşların vaxtında məlumatlandırılmasına yönəldiyi üçün, o, e-dövlət prinsiplərinin cəmiyyətdə tanınmasında mühüm rol oynaya bilər.
3. İnternetin ən qlobal layihələrindən olan viki-layihələrin ölkədə tanınması üçün birgə tədbirlər planı işlənəlidir.

Dövlətin informasiya-şəbəkə infrastrukturunun yaradılmasında viki-cəmiyyətdən istifadə bürokratik maneələrin dəf edilməsi üçün mühüm amildir. E-dövlətin formalaşmasında viki-cəmiyyətdən istifadə edilməsi təklifi dövlət idarəçiliyi sisteminin müasirləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi prosesində, Azərbaycana qarşı təbliğət xarakterli kontentin İnternetdə azalmasında mühüm addım ola bilər.

3. **İnternet məkanında Azərbaycana qarşı informasiya müharibəsi aparan gizli sosial şəbəkələrin aşkarlanması üçün model təklif edilmişdir.**

Tədqiqatlar göstərir ki, İnternetdə fəaliyyət göstərən gizli sosial şəbəkələrin həyata keçirdikləri mütəşəkkil cinayətkarlıq dövlət və cəmiyyətə qarşı, ilk növbədə isə ölkə iqtisadiyyatına dağıdıcı təsir gücünə malikdir. Bu gün kiberməkanda “qaranlıq veblər” (dark webs), “gizli iqtisadiyyat” (underground economy), gizli şəbəkə (covert network) kimi yeni problemlər yaranmışdır. Gizli şəbəkələr heç bir dövlət tərəfindən nəzarət olunmayan şəbəkələrdir və insan alveri, kibercinayətkarlığın və terrorizmin yayılmasında əsas əlaqələndirici vasitədir. Eyni zamanda kibermünaqişələrdə bu şəbəkələrdən geniş istifadə olunmaqdadır.

Çox zaman mübahisə və qarşıdurma yaradan veb-saytlar İnternet istifadəçilərinin maraq obyektinə çevrilirlər. Bunları nəzərə alaraq, tədqiqat zamanı Vikipediya açıq saytı poliqon kimi istifadə olunmuş və bu saytdakı gizli sosial qrupları aşkarlamaq üçün yeni metod təklif edilmişdir.

Gizli sosial şəbəkələri aşkarlamaq üçün məsələnin mərhələlərlə həll olunması təklif olunur. Məsələnin həlli informasiya qarşılıqlarına səbəb olan veb-səhifələrin aşkarlanması, konfliktli səhifələrin məzmunu görə

qruplaşdırılması, hər bir qrupdakı səhifələrin hazırlanmasında iştirak edən istifadəçilərin aşkarlanması və fəaliyyətlərinin analizini həyata keçirməklə mümkündür.

Tədqiqatda aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunmuşdur:

- Veb-səhifələrin həcmi (baytlarla);
- Səhifələrlə əlaqədar aparılan onlayn müzakirələrin həcmi (baytlarla);
- Səhifənin predmetini təyin edən ilk abzasdakı sözlər;
- Müzakirələrdə iştirak edən İnternet istifadəçilərinin sayı;
- Veb-səhifədə edilən düzəlişlərin sayı;
- Veb-səhifədə "silib-bərpa etmək" (*Reverting*) əməliyyatlarının sayı.

İnformasiya qarşılıqlı əlaqəyə səbəb olan veb-səhifələri aşkarlanması üçün hər bir səhifədəki "silib-bərpa etmək" əməliyyatları, səhifənin özünün və müzakirə səhifəsinin həcmi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, informasiya qarşılıqlı əlaqəyə səbəb olan səhifələr aşağıda göstərilən əlamətlərə görə normal dənədlərdən fərqlənirlər:

1. Veb-səhifənin müzakirə səhifələrinin həcmi səhifənin öz həcmindən daha böyük olur;
2. Açıq səhifələrdə "silib-bərpa etmək" əməliyyatı həyata keçirilir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərdən heç olmasa biri baş verərsə səhifə informasiya qarşılıqlı əlaqəyə səbəb olan veb-səhifələr siyahısına daxil edilməlidir.

Klasterləşmə alqoritmlərindən, o cümlədən qraflar nəzəriyyəsi ilə istifadə etməklə səhifələri müxtəlif şərtlər daxilində qruplara ayırmaq mümkündür. İnformasiya qarşılıqlı əlaqəyə səbəb olan səhifələr təyin edildikdən və qruplara ayrıldıqdan sonra bu məqalələrin yaradılmasında və redaktəsində iştirak edən sosial şəbəkələrin aşkarlanması məsələsi həll edilməlidir. Bunun üçün klasterlərə ayrılmış konfliktli məqalələrin loq-fayllarından istifadə etmək nəzərdə tutulmuşdur. Loq-faylları analiz etməklə səhifənin nə zaman, kim tərəfindən yaradılması və hansı redaktələrin edilməsi haqqında informasiya əldə etmək mümkündür.

Loq-faylın analizi zamanı məlum olur ki, istifadəçilərin bir hissəsi açıq səhifələrdə yalnız bir və ya iki dəfə redaktə etdikləri halda, müəyyən sayda istifadəçilərin redaktələrinin sayı onlardır. İstifadəçi səhifəni redaktə etdikcə və hər dəfə "Save page" düyməsini vurduqca onun istifadəçi adı (*user name*) verilənlər bazasında qeydiyyatda düşür. Veb-səhifələrdə etdikləri redaktələrin sayına görə istifadəçiləri qruplara ayırmaq mümkündür. İstifadəçilərin qruplaşdırılması nəticəsində informasiya qarşılıqlı əlaqəyə səbəb istifadəçiləri aşağıdakı siniflər üzrə təsnifatlandırmaq mümkündür:

- Təsadüfi istifadəçilər.
- Veb-səhifənin hazırlanmasında iştirak edənlər.
- Viki-səhifələri nəzarətdə saxlayan gizli qruplar.

4. **İnternet mühitində informasiya hücumlarında istifadə olunan milli domen adlarının analizi həyata keçirilmişdir.**

Milli domen adları dedikdə, virtual məkanda domen adı kimi qeydiyyatdan keçmiş Azərbaycan Respublikasına aid olan tarixi, mədəni, mənəvi və digər dəyərləri özündə əks etdirən adlar (coğrafi adları, əmtəə və xidmət nişanları, şirkət və digər qurumların adları) başa düşülür. Məsələn, www.azerbaijan.com, www.baku.su, www.nakhchivan.net, www.sharur.com, www.sumqait.net, www.aghdam.com, www.fizuli.com, www.koroglu.net, www.azer.info, www.zurna.net və s.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, son illər İnternetdə yüksək səviyyəli domenlərin kütləvi meydana gəlməsi və çox sürətlə artımı, eyni zamanda korporativ informasiya sistemlərinin, veb- saytların, portalların yaradılması domen adları sahəsində bir çox problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təhlillər göstərir ki, domen adlarının ilkin təyinatı İnternet mühitində ünvanlaşdırma atributu, əmtəə nişanlarının, şirkət və digər qurumların adlarının daşıyıcısı olmasına baxmayaraq, bu gün qeyri-sağlam, ədalətsiz rəqabət vasitəsinə çevrilmişdir. Bu məqsədlə aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycana mənsub olan bəzi coğrafi adları, tarixi, mədəni və digər dəyərləri özündə əks etdirən milli domen adları müxtəlif

ölkələrdə yaşayan xarici vətəndaşlar tərəfindən qeydiyyatdan keçirilmişdir. Bu da nəinki Azərbaycan, eyni zamanda dünya ölkələri üçün də xarakterik məsələ olaraq ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

İnternet mühitində informasiya hücumlarında istifadə olunan milli domen adlarının analizində statistik məlumatlardan istifadə olunaraq müqayisəli təhlil aparılmışdır. Müqayisəli təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycana məxsus domen adları çox zaman xarici vətəndaşlar tərəfindən qeydiyyatdan keçirilir.

5. Virtual məkanda yüksək səviyyəli domen adların hüquqi aspektləri araşdırılmış və mövcud vəziyyət qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, domen adları üzrə mübahisələr əmtəə nişanına, firma adına olan hüququn pozulması hallarında baş verir. Obyektiv səbəblərə görə domen adı bir qayda olaraq konkret şəxsin soyadı, firma adı və ya əmtəə adı ilə uyğun gələ bilər. Domen adları bu və ya digər dərəcədə fərdiləşdirmə vasitələri funksiyasını yerinə yetirir. Virtual məkanda vandalizmə və müxtəlif növ cinayətkarlığa qarşı, o cümlədən domen adlarının həqiqi sahiblərinə qaytarılması üçün beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş bir sıra sənədlər və mexanizmlər mövcuddur:

– İnformasiya cəmiyyəti məsələlərinə həsr olunmuş dünya sammitlərinin sənədləri (Cenevrə - 2003, Tunis - 2005);

– BMT-nin XI konqresi (aprel 2005);

– Avropa Şurasının “Kompüter cinayətçılığı ilə mübarizə haqqında” Konvensiyası (2001);

– WIPO və ICANN tərəfindən “Domen Adları Üzrə Mübahisələrin Araşdırılmasının Vahid Siyasəti və Qaydaları” (24.10.1999).

“Domen” işləri üzrə bir çox ölkələrin (məsələn, RF) məhkəmə praktikası göstərdi ki, məhkəmələr belə işlərə baxmağa hazır deyildir. İntellektual mülkiyyət, İnternet adları ilə bağlı işlər çox geniş yayılmış işlər kateqoriyasına aid deyil. Bu sahələr yeni yarandığına görə hələ lazımı hüquqi baza yaradılmamışdır. Bu sahələr üçün hüquqi kadrların hazırlanması tələb olunur.

Yüksək səviyyəli coğrafi domen zonalarının müqayisəli təhlili onu göstərir ki, domen adının qeydiyyatı və idarə edilməsi ilə bağlı yaranan mübahisələrin həlli yolları da müxtəlifdir. Domen adının qeydiyyatı və idarə edilməsi ilə bağlı yaranan mübahisələrə baxılma ölkələrin qeydiyyat qaydalarında öz əksini tapır. Bu qaydaların yerinə yetirilməsində zonanın inzibatçı/qeydiyyatçı təşkilatı məsuliyyət daşıyır. Domen adları ilə bağlı yaranan mübahisələrə baxılma bir neçə üsulla yerinə yetirilə bilər:

– ICANN tərəfindən qəbul edilmiş UDRP çərçivəsində;

– Beynəlxalq Arbitraj Mərkəzlərə müraciət etməklə;

– ölkənin müvafiq qanunvericiliyinə uyğun olaraq məhkəmələrə müraciət etməklə;

qanuni metodlardan istifadə etməklə mübahisə edən tərəflər arasında müstəqil razılaşma yolu ilə (danışıqlar yolu).

Virtual məkanda domen adlarının həqiqi sahiblərinə qaytarılması üçün beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş sənədlər mövcuddur. ICANN və WIPO-nun Siyasət və Qaydalarının qüvvəyə mindiyi vaxtdan domenlər haqqında mübahisələrə baxmağa səlahiyyətləri olan Arbitraj Mərkəzlər (onların sayı beşdir) təyin olunmuşdur:

– Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının Arbitraj və Vasitəçi mərkəzi (World Intellectual Property Organisation Arbitration and Mediaation Center, WIPO Arbitraj-vasitəçi mərkəzi), 1 dekabr 1999-cu il;

– ABŞ-ın Minnesota ştatında yerləşən Milli Arbitraj Forumu (National Arbitration Forum, NAF), 23 dekabr 1999-cu il;

– Nyu-Yorkda yerləşən, mübahisələrin həlli üzrə CPR İnstitutu (CPR Institute for Dispute Resolution), 22 may 2000-ci il;

– Domen Adları Üzrə Mübahisələrin Asiya Mərkəzi (Asian Domain Dispute Resolution Center), 3 dekabr 2001-ci il;

– “eResolution Kanada təşkilatı,” 1 yanvar 2000-ci il.

İnternetin doğurduğu hüquqi problemlər “domen” fəzasına da aid olduğu üçün domen adlarının hüquqi tənzimlənməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu problemlər ənənəvi hüquq praktikasında mövcud olmadığına görə onların həlli üçün tamamilə yeni metodların, mexanizmlərin işlənməsi tələb edilir. Çünki, domen adları ilə əlaqəli mübahisələr adətən əmtəə və ticarət nişanları, soyadları, fiziki və hüquqi şəxslərin fərdiləşdirmə vasitələri ətrafında baş verir. İntellektual mülkiyyətin qorunmasına dair ənənəvi qanunvericiliyin İnternetdəki müvafiq münasibətlərə tətbiq edilməsində böyük çətinliklər yaradır. Ona görə də İnternetdə intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına dair xüsusi beynəlxalq konvensiyanın qəbul edilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, son illər Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) mandatı əsasında virtual mühitdəki idarəetmə, tənzimləmə problemlərinin həlli ilə məşğul olan İnternet İdarəçiliyi Forumu, BMT-nin müvafiq ixtisaslaşmış qurumları, elmi mərkəzləri, digər qurumlar İnternetlə bağlı hüquqi problemlərin həllinə cəhd göstərir, ölkələr üçün model qanunlar, tövsiyələr hazırlayırlar.

6. Virtual məkanda milli domen adlarından informasiya müharibəsində bir vasitə kimi istifadəsi ilə bağlı məsələlər araşdırılmış və problemin həlli ilə bağlı təkliflər verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının maraqları ilə bağlı domen adlarının real vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə aparılmış monitoring onu göstərir ki, bəzi coğrafi adlar, tarixi, mədəni və digər dəyərləri özündə əks etdirən milli domen adları müxtəlif ölkələrdə yaşayan xarici vətəndaşlar tərəfindən qeydiyyatdan keçirilir (www.azerbaijan.tv, www.azer.info, www.baku.net, www.baku.su, www.nakhchivan.net, www.sumqait.net, www.aghdam.com və s.).

Domen adlarının xarici vətəndaşlar tərəfindən qeydiyyata alınmasının bir sıra səbəbləri var. Birinci səbəb açıq ölkə kodlu domenlərlə (məsələn, *.ru, *.de, *.cn, *.tv, *.ws, *.cc və s.) adların alınması və qeydiyyatdan keçirilməsi üçün, demək olar ki, heç bir məhdudiyyətin olmamasıdır. Buna görə də informasiya müharibəsi, qazanc əldə etmək və s. məqsədlərlə nüfuzlu adamların adları, tarixi-mənəvi dəyərlər, coğrafi adlar, əmtəə nişanları, xidmət nişanları, şirkət və digər qurumların adları və s.-dən istifadə etməklə domenlər yaradılır (www.baku.tv, www.karabakh.us, www.baku.ru və s.).

İkinci, yüksək səviyyəli ümumi domenlərin (*.com, *.info, *.org, *.biz, *.net və s.) açıq qeydiyyatındakı boşluqların olmasıdır. Buna görə də bəzi şəxslər, dünyəvi dəyərləri, o cümlədən müxtəlif ölkələrə məxsus coğrafi adları, tarixi-mədəni dəyərləri və həqiqətləri əks etdirən milli adlara sahib çıxaraq, onları müxtəlif məqsədlərlə (siyasi, biznes və s.) domen adları kimi qeydiyyatdan keçirirlər (www.azerbaijan.com, www.karabakh.com, www.karabakh.info, www.lachin.com, www.sumgait.info və s.). Məsələn, aparılan araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan şəxslər Azərbaycanın maraqları ilə bağlı milli domen adlarını ələ keçirməklə virtual məkanda Azərbaycana qarşı İM aparırlar. Domen adlarından istifadə etməklə İM əsasən bir necə istiqamətdə həyata keçirilir:

– aktiv İM, veb-saytlarda Azərbaycana qarşı əks-təbliğat (dezinformasiyalar) aparılır (xalqımızın milli dəyərləri saxtalaşdırılaraq təhrif edilir);

– passiv İM, veb-saytlarda Azərbaycana aid olmayan informasiyalar verilir;

– informasiya blokadası, Azərbaycana məxsus məşhur adların əks olunduğu veb-saytlar məşğul edilir.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq domen adları sahəsində olan əsas problemlər kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

– domen adı qeydiyyatının tənzimlənməsi sahəsində mövcud olan nöqsanlar;

– domen adlarının qeydiyyat prosesindəki şəffaflığın yetərinə olmaması;

– domen adı sahibi tərəfindən qeydiyyat qaydalarının pozulması;

– domen adının məsuliyyətsiz qeydiyyata alınması və istifadəsi;

– domen adını zəbt edənlərə (kiberskvotinq, fişinq və s.) qarşı vahid siyasətin işlənməməsi;

– domen adları sahiblərinin İP-ünvanlara, elektron poçta, ünvana, ada, soyada, yaşa, millətə, dövlətə, NS serverə, təşkilata və s. əlamətlərə görə dəqiq (intellektual) analizini aparmağa imkan verən proqram vasitələrinin olmaması;

– domen zonaları üzrə qiymətləndirilmə metodikasının olmaması;

– domen adları sahiblərinin hüququnun qorunması üçün mexanizmlərin çox zəif olması və s.

Bu problemlər bütövlükdə bütün İnternet şəbəkəsi üçün xarakterikdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq WIPO, İCANN, Avropa Şurası, BMT kimi müvafiq qurumlara müraciət etməklə, virtual məkanda Azərbaycan adlarına təcavüz etmiş adamlara qarşı mübarizə aparmaq mümkündür. Belə ki, zəbt olunmuş domen adlarının qaytarılması ilə bağlı bəzi şirkətlərin bir neçə dəfə beynəlxalq Arbitraj məhkəmələrinə cəlb olunması, onlar tərəfindən qeyri-qanuni ələ keçirilmiş domen adlarının qanuni sahiblərinə qaytarılması faktları var. Bundan başqa virtual məkanda məşhur, strateji əhəmiyyət daşıyan domen adlarını qeydiyyatdan keçirərək, onları məşğul (bron) etməklə qismən də olsa problemin qarşısını almaq olar.

Dünya informasiya fəzasında Azərbaycanın öz yerini müəyyən etməsi möhkəmləndirməsi və ölkəmiz üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edən İM-də üstünlük əldə etməsi üçün aşağıda sadalanan bəzi məsələlərin həlli çox vacibdir:

– virtual məkanda milli resurslarımız artırılmalı və qorunmalıdır;

– Azərbaycana məxsus olan coğrafi, tarixi, mədəni, mənəvi və digər dəyərləri özündə əks etdirən – domen adları müəyyənləşdirib qeydiyyatdan keçirilməlidir;

– İKT-də əldə olunan ən son nailiyyətləri Azərbaycanın milli dəyərlərinin qorunması işlərinə tətbiq olunmalıdır.

7. Kiberməkanda baş verən münaqişələr və informasiya qarşıdurmaları ilə bağlı problemlər analiz edilmiş, kibercümlərin məqsəd və hədəfləri göstərilmiş, kiberməkanda informasiya qarşıdurmasının üsul və vasitələri təsnifatlandırılmışdır.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, kiberməkanda baş verən münaqişələr informasiya müharibəsinin tərkib hissəsidir. Bu gün kibermünaqişə müxtəlif formalarda – sosial şəbəkələrdə baş verən qarşıdurmalardan başlamış dövlətin milli dəyərlərini əks etdirən domen adların ələ keçirilməsi, haker hücumlarına kimi bütün istiqamətlərdə həyata keçirilir.

Münaqişə tərəflər arasında obyektiv və subyektiv ziddiyyətlərin təzahürüdür. Kibermünaqişə isə kiberməkanda yaranan kəskin qarşıdurmadır. Kibermünaqişələr gizli, təhlükəli, passiv, məkrli ola bilərlər və enerji, maliyyə sistemlərinin dağılmasından başlayaraq şəbəkə mühafizəsinin neytrallaşdırılmasına kimi bütün əməliyyatları əhatə edirlər.

Kibermünaqişələrin analizini aparmaq üçün ilk növbədə bu münaqişələrin yaranması və genişlənməsinin səbəbləri araşdırılmalıdır. Bu səbəblər aşağıdakılardır:

1. Qlobal şəbəkədə nəzarət mexanizminin olmaması;
2. Şəbəkə istifadəçilərinin sayının durmadan artması;
3. İstifadəçilərin anonimliyi, proksi-serverdən istifadə;
4. Şəbəkədə boşluqların olması;
5. Avtomatlaşma, şəbəkədə zaman və məkandan asılılığın aradan qaldırılması;
6. Kibermühitdə hüquqi əməkdaşlıqla bağlı problemlər.

İnternet genişləndikcə kibermünaqişələr dayanıqlı templə miqyasına, mürəkkəbliyinə və s. xüsusiyyətlərə görə güclənməkdə davam edirlər. Kibermünaqişələr qlobal xarakter almaqla ayrı-ayrı təşkilatları, cəmiyyəti, ümumilikdə millətləri və dövlətləri əhatə edir.

Kibermünaqişə mürəkkəb dinamik proses olub aşağıdakı mərhələləri özündə birləşdirir:

- obyektiv vəziyyət – kibermünaqişənin yaranmasının obyektiv səbəbləri;
- münaqişə təsiri – kibermünaqişənin davam etməsi və ya genişlənməsi;

– kibernünaqişənin həlli (tam və ya qismən).

Kibernünaqişə iki istiqamətdə reallaşdırılır: kibernüdfiə və kiberhücum. Müdafiyə və hücum əməliyyatlarının əsasında qərarların qəbulu sistemləri və onların təhlükəsizlik məsələləri dayanır.

Kibernüdfiyə kiberməkanda informasiyanın aşkarlanması, analizi, dəyişdirilməsi və icazəsiz müdaxilələrin xəbərdar edilməsinə yönələn kiberəməliyyatdır. Kibernüdfiyə özü də iki cür olur: passiv və aktiv kibernüdfiyə. Aktiv kibernüdfiyə dedikdə şəbəkəyə olunan hücumların aktiv təyini, analizi, şəbəkə təhlükəsizliyinin pozulması nəticəsində yaranan fəsadların tez bir zamanda aradan qaldırılması və real zaman çərçivəsində aqressiv əks-tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulur. Passiv kibernüdfiyə dedikdə isə informasiya təhlükəsizliyi məsələlərini həll etməklə, şəbəkə kəşfiyyatı vasitələrindən istifadə edərək qarşı tərəfə aid sistemdəki məxfi informasiyanın oğurlanması və nəzarətdə saxlanması nəzərdə tutulur.

Cəmiyyətdə siyasi və iqtisadi gərginlik artdıqca kiberməkanda reallaşdırılan passiv kibernüdfiyə bir çox hallarda aktiv kibernüdfiyə ilə əvəz olunur, kibernünaqişələr çoxalır.

Qloballaşma kibernüdfiyə əməliyyatlarında bir sıra çətinliklərə səbəb olur. Bir tərəfdən informasiya sistemləri və şəbəkələri arasındakı asılılıq informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı bir çox məsələlərin həllində çətinliklər yaradır, belə ki, şəbəkədə hansısa bəndin zəif olmayacağına tam əmin olmaq mümkün deyil, digər tərəfdən kibernünaqişədə istifadə olunan müasir texnologiyalar məsələnin həllini çətinləşdirir.

Kiberhücum əməliyyatını ilk dəfə xüsusi informasiya təminatından istifadə edən hakerlər həyata keçirmişlər. Kiberhücumlarda müxtəlif İKT vasitələrindən istifadə edilir ki, nəticədə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün şəbəkə ilə ötürülən informasiyanın məqsədyönlü olaraq dəyişdirilməsi, köçürülməsi, hüquqi istifadəçilərin müraciətlərinə məhdudiyət qoyulması, dezinformasiyanın ötürülməsi, informasiya daşıyıcılarının funksionallığının pozulması və s. əməliyyatlar həyata keçirilir.

Kiberhücumlar zamanı reallaşdırılan əsas əməliyyatlar şəbəkənin struktur elementlərinin funksionallığında effektivliyin azaldılması və ya şəbəkənin bütünlükdə sıradan çıxarılmasıdır. Şəbəkənin ayrı-ayrı elementlərinin fəaliyyətinin effektivliyini aşağı salan üsullardan ən çox istifadə edilənlər şəbəkəyə robot proqramların müdaxiləsi, xidmətdən imtina ilə bağlı DoS hücumlar (Denial of Service Attack) və müxtəlif zərərli proqramların tətbiqidir.

Kiberhücumlarda informasiya mübadiləsinə zərər yetirən, qarşı tərəfin informasiya şəbəkəsindən lazım olan informasiyanı çıxara bilən vasitələr də mövcuddur. Kiberhücum vasitələrinə dövlət və korporativ informasiya sistemlərinə daxil etməyə imkan yaradan və bu sistemləri uzaq məsafədən idarə edən xüsusi proqramlar daxildir.

Kiberhücumlar hərbi, iqtisadi, bank, sosial və digər sahələri əhatə edir və aşağıdakı məqsədləri daşıyır:

- idarə strukturlarının, nəqliyyat axınının və kommunikasiya vasitələrinin fəaliyyətinin pozulması;
- çoxhissəli texnoloji əlaqələri və qarşılıqlı hesab sistemlərini pozmaqla, valyuta-maliyyə fırıldaqları həyata keçirməklə ayrı-ayrı müəssisələrin, bankların, müxtəlif istehsal sahələrinin fəaliyyətlərinin məhdudlaşdırılması və ya tamam təcrid edilməsi;
- təhlükəli maddələr və enerjinin yüksək konsentrasiyaları ilə əlaqəli olan texnoloji proseslərin və obyektlərin düzgün idarəsinin pozulması nəticəsində qarşı tərəfin ərazisində iri texnogen qəzaların təşkili;
- insanların şüuruna müəyyən təsəvvürlərin, davranışların və əxlaqi stereotiplərin kütləvi yönəldilməsi və yayılması;
- əhali arasında hərcmərcliyin və narazılığın, eləcə də ayrı-ayrı sosial qruplar arasında destruktiv fəaliyyətlərin təşkil edilməsi.

Kiberhücumlar aşağıda göstərilən xüsusi strukturlar tərəfindən həyata keçirilir:

- dövlət təşkilatları tərəfindən idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirən kompüter və əlaqə sistemləri;
- ordunun və hərbi texnikanın idarə edilməsi məsələləri ilə, eləcə də hərbi qüvvələrin maraqlarına uyğun olaraq informasiyanın yığılması və emalı ilə məşğul olan hərbi informasiya infrastrukturuları;

– bankların, nəqliyyat və istehsal müəssisələrinin informasiya və idarəedici strukturları.

Kiberhücumlar aşağıda göstəriləyi kimi daxili və xarici mənbələrdən ola bilər:

– Daxili mənbələr:

- Sistemin nasazlığı nəticəsində baş verən pozuntular;
- Müəssisənin əməkdaşı tərəfindən təsadüfi xarakterli, yəni, bilməyərəkdan edilən xətlər;
- Müəssisənin əməkdaşı tərəfindən bilərəkdən edilən müdaxilələr.

– Xarici mənbələr:

- Hakerlər tərəfindən kiberhücumlar;
- Virusların ötürülməsi;
- Xüsusi hazırlanmış kriminal qruplar;
- Müəyyən ideologiyaya malik aktivistlər;
- Terroristlər;
- Xarici dövlətlərin orqanları.

8. Kibermünaqişədə effektivliyin əldə edilməsi üçün yrinə yetirilməsi vacib olan şərtlər göstərilmiş, təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində təyin edilmişdir ki, kibermünaqişədə effektivliyin əldə edilməsi yalnız bir sıra şərtlərin ödənməsi nəticəsində həyata keçirilə bilər. Bu şərtlərə əsasən şəbəkəyə icazəsiz müdaxilələrin təyini və qarşı tərəfin informasiya hücumlarının qarşısının alınması daxildir.

Kibermünaqişədə nəzərə alınmalı əsas şərtlər aşağıdakılardır:

- münaqişə pedmeti;
- münaqişə tərəfləri;
- kibermünaqişənin davamlı olması üçün şərtlər;
- kibermünaqişənin miqyası: təşkilatlararası, dövlətlərarası və s.;
- tərəflərin strateji və taktiki davranışı;
- kibermünaqişənin fəsadları.

Kibermünaqişə nəticəsində baş verən neqativ hallar kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- informasiya axınının dəyişdirilməsi və ya qarşısının alınması yolu ilə istehsalat prosesinin iflic olunması;
- qurğuların zədələnməsi, işinin dayandırılması yolu ilə istehsalat prosesinin iflic olunması, insanların həyatına təhlükə və ya ətraf mühitə neqativ təsir;
- operatorlara yalan məlumat göndərməklə onların fəaliyyətlərində səhv addımlar atmağa sövq edilməsi və bununla da təşkilatın normal fəaliyyətinin pozulması və iqtisadi zərərin baş verməsi;
- sistemi sıradan çıxarmaq üçün proqram təminatının pozulması;
- ziyanverici proqramlar vasitəsi ilə sistemə xaricdən müdaxilə nəticəsində sistemin normal fəaliyyətinin pozulması və informasiyanın oğurlanması;
- təhlükəsizlik sistemlərini sıradan çıxarmaqla insanların həyatının təhlükəyə məruz qalması.

9. Azərbaycan Respublikasının informasiya məkanında informasiya təhlükəsizliyi vasitələrindən effektiv istifadə üçün metod və mexanizm təklif olunmuşdur.

Təklif edilmişdir ki, İnternet məkanında informasiya müharibəsinin qarşısını almaq üçün aşağıdakı şərtlər ödənməlidir:

- münaqişənin mənbəyi təyin edilməlidir;
- münaqişədə istifadə olunan proqram və aparat təminatı (münaqişə vasitələri) analiz olunmalıdır;
- münaqişənin növü müəyyən edilməlidir;
- münaqişənin səbəbləri öyrənilməlidir;
- münaqişənin xüsusiyyətləri təyin edilməlidir.

İnformasiya müharibəsində qarşı tərəf üzərində üstünlüyün əldə olunması ilə əlaqədar məsələləri həll etmək üçün İnternet şəbəkəsində münaqişələrin hər üç aspekti nəzərə alınmalıdır. Bu aspektlər aşağıdakılardır:

1. Kompüter şəbəkəsinə icazəsiz müdaxilənin vaxtında aşkar edilməsi və müvafiq tədbirlərin görülməsi;
2. Şəbəkənin yüklənməsinin qarşısının alınması.
3. Əkshücumun təşkil edilməsi: şəbəkədəki informasiya resurslarına təsir, dezinformasiyanın ötürülməsi, şəbəkənin normal fəaliyyətinin pozulması.

Kompüter şəbəkələrində baş verən münaqişələrin yuxarıda göstərilən aspektləri kibermünaqişənin əsas məqsədini təyin edir və sübut edir ki, informasiya təhlükəsizliyi üzrə ənənəvi funksiyalar şəbəkədə informasiya mühafizəsi sisteminin yaradılmasında kifayət deyildir. Kibermünaqişələrdə eyni zamanda informasiya təhlükəsizliyi, icazəsiz müdaxilə və informasiya əks hücumu üzrə bütün məsələləri həll edə biləcək xüsusi sistem işlənməlidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, kibermünaqişələrdə kibernetik əməliyyatlardan geniş istifadə olunur. Kibernetik əməliyyatlar dedikdə şəbəkənin kənardan və daxildən icazəsiz müdaxiləyə davamlı olmasını təmin etmək nəzərdə tutulur ki, bu da şəbəkənin informasiya təhlükəsizliyində bir nömrəli məsələdir. Dövlətin və vətəndaşların informasiya, intellektual mülkiyyəti ilə bağlı qanuni hüquqlarına istiqamətlənmiş açıq siyasəti ölkə daxilində şəbəkə vasitələrinin mühafizəsi fəaliyyətini dəstəkləməli və bu şəbəkəyə informasiya silahının gizli elementlərinin daxil olmasının qarşısı bütün mümkün üsullarla alınmalıdır.

Şəbəkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemik, kompleks yanaşma tələb edir. Bu sahədə əlaqədar qurumlar tərəfindən konseptual, təşkilati, elmi-metodoloji, qanunvericilik, maddi-texniki əsasların yaradılması üzrə işlərin aparılması müasir dövrün ən vacib tələbidir.

1. İnternet mühitində fəaliyyət göstərən sosial şəbəkələrin cəmiyyətdə və elektron dövlətin formalaşmasında rolu göstərilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi kimi təklif olunmuş viki-cəmiyyətin e-dövlət programında iştirakının konseptual modeli dövlət və yerli özünüidarəetmə təşkilatlarının fəaliyyətində viki-cəmiyyətdən səmərəli istifadə edilməsini təmin edə bilər ki, bu da öz növbəsində dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasında münasibətlərdə maddi resurslara və vaxta qənaət etməklə, inzibati xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsinə təsir edə bilər. Bu məqsədlərə çatmaq üçün təklif olunan viki-cəmiyyətin e-dövlət çərçivəsində fəaliyyətinin konseptual modeli viki-cəmiyyətin bu və ya digər dövlətdə fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir etməklə, idarəetmə məsələlərinin həllini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırma və Azərbaycan Respublikasının İnternet məkanında təhlükəsizlik məsələlərinə yardım göstərə bilər. Ölkədə sağlam və aktiv viki-cəmiyyətin formalaşması dövlətin informasiya resurslarının İnternetdə çoxalması, informasiya cəmiyyətinin inkişafı, sosial-iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və nəhayət dünyada siyasi və iqtisadi nüfuzunun yüksəlməsinə yardım edə bilər.

2. İnternet mühitində fəaliyyət göstərən gizli sosial şəbəkələrin aşkarlanması üçün yeni model işlənmişdir. Təklif edilən model sosial şəbəkələrdə, açıq layihələrdə, forumlarda və virtual ensiklopediyalarda konfliktdə səbəb olan ziyanlı, təbliğat xarakterli və informasiya təsiri əməliyyatları üçün nəzərdə tutulmuş informasiya yaradan və onları nəzarətdə saxlayan gizli sosial şəbəkələri aşkar etməyə kömək edə bilər. Virtual məkanda reallaşdırılan reallaşdırılan informasiya qarşılıqlarının qarşısının alınmasına və İnternetdə informasiya təhlükəsizliyi probleminin həllinə yardım edə bilər. Təklif olunan model, həmçinin, web2.0 texnologiyası əsasında fəaliyyət göstərən bir çox sosial şəbəkələrin analizində də istifadə oluna bilər.

3. Domen adları sahiblərinin hüquqlarının qorunması üçün normativ-hüquqi bazanın imkanları xarakterizə olunmuş və bu sahədə mövcud olan problemlərin həlli üçün tövsiyələr verilmişdir. Ölkələrdə domenlərin və milli resursların inkişafı, idarəçiliyi və qiymətləndirilməsi prosesində problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu onu göstərir ki, milli İnternet ünvanların qeydiyyatının tənzimlənməsi istiqamətində bir sıra işlərin aparılması

zəruridir. Belə ki, mövcud qeydiyyat prosesi beynəlxalq normalara və ölkə qanunvericiliyinə cavab verməlidir. Telekommunikasiya haqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq İnternet ictimaiyyətinin maraqlarına cavab verən Qeydiyyat qurumunun indiyədək formalaşmaması, ümumi maraqlara cavab verən Qeydiyyat Qaydalarının olmaması mənfi hal kimi qeyd olunmalıdır. İnternetin normal inkişafı və ölkə domeninin daha da şəffaf istifadəsi üçün domenlərin paylanma mexanizmi Azərbaycan dövlətinin maraqları nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

4. Virtual məkanda milli informasiya resurslarının artırılması və qorunması ilə bağlı təklif və tövsiyələr verilmişdir. Azərbaycanda son dövrlərdə milli informasiya resurslarının inkişafı və xaricə axınının qarşısının alınması istiqamətində müəyyən işlər aparılır. Lakin beynəlxalq standartların daha uğurla tətbiq olunması üçün onların uyğun təcrübəsini həyata keçirmək, Azərbaycanda hosting xidmətləri sahəsində uyğunluğu təmin etmək lazımdır. Eyni zamanda milli informasiya fəzasının inkişaf etdirilməsi olduqca önəmlidir. Hosting xidmətlərinin tənzimlənməsi üçün bütün tərəflərin maraqlarını təmin edən metodların seçilməsi və tətbiq edilməsi vacibdir. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar və şirkətlər tərəfindən hazırlanan və təklif edilən hosting xidmətlərinin müvafiq qurumlar tərəfindən öyrənilməsi, milli maraqlara uyğunlaşdırılması və səmərəli qərarların verilməsi zəruridir.

Virtual Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən amillərə daim nəzarət olunmalı, bu istiqamətdə işlər sürətləndirilməli, monitoring və qiymətləndirilmə müntəzəm aparılmalıdır. Aparılan işlər virtual Azərbaycanın inkişafını ləngidən amillərin aradan qaldırılmasına imkan verəcəkdir.

5. Dövlətə qarşı informasiya müharibəsində istifadə olunan bəzi informasiya müharibəsi modellərinin analizi və təsnifatı aparılmışdır. E-dövlətin effektiv idarə olunması üçün hökumət siyasi, hüquqi və diplomatiya sahələrində istifadə olunan informasiya resurslarının və şəbəkənin təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, e-dövlətdə informasiya müharibəsi ilə bağlı problemləri yalnız informasiya sisteminin və ya kompüter şəbəkəsinin təhlükəsizliyini gücləndirməklə həll etmək mümkün deyil. E-dövlət quruculuğunda istənilən informasiya şəbəkəsinin layihələndirilməsini həyata keçirərkən, artıq sabah onun informasiya əməliyyatları meydanına çevriləcəyini nəzərə almaq lazımdır.

Tədqiq edilən informasiya müharibəsi modellərinin tətbiqi yüksək səviyyəli informasiya əməliyyatlarına aid olduğundan və yönəldici xarakterlərinə görə daha yüksək infrastrukturun müdafiəsində istifadə edilə bilər. İnternet informasiya müharibəsi hədəfləri ilə kritik infrastruktur eyni deyil və bu səbəbdən informasiya müharibəsi modelinin bütün mümkün ssenarilərdə tətbiqini gözləmək düzgün deyil. Hər bir model ilk növbədə müəyyən konseptual səviyyədə, mühitə uyğun insidentlər üçün tətbiq oluna bilər. İnternet informasiya müharibəsinin fundamental modellərinin bəzilərinin analizi və müqayisəsi e-dövlətdə kritik infrastrukturun müdafiəsində mühüm rol oynaya bilər.

Kibermünaqişə və kibercinayətkarlıqla bağlı problemlərin ümumi informasiya müharibəsi problemləri ilə müqayisəli analizi aparılmış, İnternetin genişlənməsi ilə əlaqədar son onillikdə informasiya əməliyyatları ilə bağlı təhlükələr aşkarlanmışdır. Məsələnin həllində sistemin dəyişən situasiyaya adaptasiya olması, potensial kiberdüşmənin qısa zaman intervalında proqnozlaşdırılması və özünütəşkil xüsusiyyətinə malik olması kimi məsələlərin hələnin vacibliyi sübut olunmuşdur. Təyin edilmişdir ki, informasiya müharibəsi və kibercinayətkarlıqla bağlı problemlər ümumi informasiya müharibəsi problemləri ilə müqayisədə daha cavandır və İnternetin genişlənməsindən asılı olaraq son onillikləri əhatə edir. Hazırkı vəziyyət və gələcək perspektivlərlə bağlı konkret fikir söyləmək çətindir. Problem zaman keçdikcə insan fəaliyyətinin yeni-yeni sahələrini əhatə edir və yüksək tempdə inkişaf edərək ona qarşı milli və beynəlxalq səviyyədə adekvat və müasir tədbirlərin görülməsini tələb edir.

№	Nəşr haqqında məlumat (Məqalələr)
1	<p>Məqalənin adı: Kibermünaqişələrin yaratdığı problemlər və onların həlli yolları</p> <p>Müəlliflərin S.A.A: Ələkbərova İ.</p> <p>Nəşrin adı:</p> <p>E-link: 0</p> <p>DOI: 0</p> <p>İndekslənmə: 0</p> <p>İF: 0</p>
2	<p>Məqalənin adı: Domen adlarının hüquqi aspektləri</p> <p>Müəlliflərin S.A.A: Qasımova R.</p> <p>Nəşrin adı: İnformasiya Cəmiyyəti problemləri, №2, 2014, s.61-67</p> <p>E-link: 0</p> <p>DOI: 0</p> <p>İndekslənmə: 0</p> <p>İF: 0</p>
3	<p>Məqalənin adı: E-Dövlətin Formalaşmasında viki-cəmiyyətin rolu haqqında</p> <p>Müəlliflərin S.A.A: Ələkbərova İ.</p> <p>Nəşrin adı: İnformasiya cəmiyyəti problemləri; №2; 2014; s.40-49</p> <p>E-link: 0</p> <p>DOI: 0</p> <p>İndekslənmə: 0</p> <p>İF: 0</p>
	Nəşr haqqında məlumat (Tezislər)
1	<p>Tezisin adı: Viki-mühitdə sosial şəbəkələrin aşkarlanması metodu Elektron dövlət quruculuğu problemləri</p> <p>Müəlliflərin S.A.A: Alıquliyev R., Ələkbərova İ.</p> <p>Nəşrin adı: I Respublika elmi-praktiki konfransı, 2014, s.145-147</p>

UOT 004.351

Əliquliyev R.M.¹, Ələkbərova İ.Y.²

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

¹secretary@iit.ab.az, ²airada.09@gmail.com

E-DÖVLƏTİN FORMALAŞMASINDA WIKI-CƏMIYYƏTİN ROLU

Dünyanın milyonlarla kompüter şəbəkəsini birləşdirən İnternetin inkişafında və informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan wiki-texnologiya özünün forma və tərkibi baxımından cəmiyyətin sosial təşkilinin ayrılmaz hissəsinə çevrilməkdədir. Məqalədə wiki-texnologiyanın xüsusiyyətləri, wiki konsepsiyasının mahiyyəti göstərilir, wiki-cəmiyyətin fəaliyyət prinsipləri təsnifatlandırılır. E-dövlətin formalaşmasında və səmərəli fəaliyyətində wiki-cəmiyyətin üzərinə düşən vəzifələr müəyyən edilir.

Açar sözlər: informasiya cəmiyyəti, e-dövlət, wiki-texnologiya, wiki-cəmiyyət, Wikipedia, Web 2.0, sosial şəbəkə.

GİRİŞ

İnformasiya cəmiyyətinin inkişaf etdiyi müasir dövrdə İnternet texnologiyalarından müxtəlif sahələrdə: tədrisdə, elmdə, istehsalatda, dövlət strukturlarında və s. sahələrdə geniş istifadə edilməkdədir. Əsasən də vətəndaşlarla dövlət qurumları arasında informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsində İnternet texnologiyaları mühüm rol oynamaqla dövlət strukturlarının fəaliyyətinin xarakterini dəyişməkdədir. Belə ki, informasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi icra orqanlarının fəaliyyətinin daha dinamik, çevik və interaktiv olmasına şərait yaradır. Dövlət strukturlarının xidməti daha keyfiyyətli, vətəndaşların informasiya təminatı isə daha dolğun və zaman itkisi olmadan həyata keçirilir. Müasir İnternet texnologiyalarının vətəndaşlara verdiyi imkanlar:

- daha çox informasiya əldə etməyə şərait yaradır;
- informasiyanın tez bir zamanda ötürülməsinə və əldə olunmasına səbəb olur;
- verilənlər bankı, bazaları, elektron kitabxanalar və digər informasiya mənbələrindən onlayn istifadə etməyə imkan verir.

Bu gün e-dövlətin effektivliyinin artırılmasında əsas şərtlərdən biri əhalinin çox hissəsinin genişzolaqlı İnternetlə təmin olunması, vətəndaşların İKT-dən istifadə qabiliyyətinin yüksəldilməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, e-dövlətin formalaşmasında əsas şərt kimi vətəndaşların özünəxidmət imkanlarının dəstəklənməsi və genişlənməsi, seçicilərin ölkənin idarə olunmasında iştirakının təmin olunması, onların coğrafi məhdudiyətləri ilə əlaqədar yarana biləcək problemlərin aradan qaldırılmasıdır ki, bu şərtləri İKT vasitəsi ilə təmin etmək mümkündür.

İnternet texnologiyalarından danışarkən ilk növbədə XXI əsrin texnologiyası adlanan wiki-texnologiya nəzərə alınmalıdır. Wiki-texnologiyanın əsas məqsədi hər bir İnternet istifadəçisinə istədiyi zaman, brauzerdən çıxmadan istədiyi mövzuda veb-səhifə yaratmaq, səhifələri dəyişdirmək və səhifələrə müxtəlif formatlı faylların yüklənməsi imkanının verilməsidir [1]. Wiki-texnologiya istifadəçilərə ixtisasından və marağından asılı olmayaraq tam hüquqlu veb proqramçı kimi İnternetdə kontent yaratmaqla yanaşı müzakirələrdə iştirak etməyə, digər istifadəçilərin yaratdığı və dəyişdirdiyi kontentə öz münasibətini bildirməyə icazə verir ki, bu da cəmiyyətdə yeni sosial münasibətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur [2].

Wiki konsepsiyasının mahiyyəti

2001-ci ildə wiki-texnologiya əsasında yaradılan və bu gün dünyada ən populyar beş sayt sırasına daxil olan Wikipedia virtual ensiklopediyası biliyin təqdim olunmasında, demokratiyanın genişlənməsində, vətəndaşla dövlət strukturları arasında şəffaflığın və etibarlılığın təmin olunmasında yeni bir modelin təzahürüdür [3]. Dünyada ən nəhəng informasiya mənbəyi olan Wikipedia virtual ensiklopediyası və onun layihələrinin bu günkü müvəffəqiyyəti sübut etdi ki, müasir dövrdə İnternet istifadəçiləri virtual mühitin passiv istifadəçiləri olmaq istəmərlər, onlar veb-səhifələrdəki informasiyanı dinamik olaraq dəyişmək, yeni məlumatları daxil etmək, bilik və bacarıqlarını dünya ictimaiyyətinə göstərmək arzusundadırlar [4].

Amerikalı proqramçı Vord Kenninqem tərəfindən 1995-ci ildə yaradılmış wiki konsepsiyası virtual məkanda toplanan kontentə yeni münasibətlərin yaranmasına təkan verməklə sosial münasibətlərdə və biliyin paylanması inqilab etmişdir. Wiki konsepsiyası Web 2.0 texnologiyasının bir istiqamətidir və bu texnologiya istifadəçilərin əməkdaşlığını, şəbəkə vasitəsi ilə koordinasiyasını və real həyatın sosial aspektlərini özündə əks etdirən infrastrukturunu xarakterizə edir. Web 2.0 texnologiyası nəzərdə tutur [5]:

- İnformasiyanın idarə olunması: axtarışı, qiymətləndirilməsi, saxlanması və s.;
- İnternet istifadəçisinin virtual məkanda davranışı;
- Münasibətlərin idarə olunması: İnternet vasitəsi ilə münasibətlərin qurulması və dəstəklənməsi, informasiya mübadiləsi.

Lakin wiki konsepsiyası Web 2.0 texnologiyası ilə işləyən ənənəvi saytlardan: forum, sosial şəbəkə, bloqlar və s. kimi layihələrdən daha şəffaf və əlyətərli olması ilə fərqlənir. Nəzərə almaq lazımdır ki, adı çəkilən layihələrdə müəllif nə zamansa daxil etdiyi mətni və ya faylı silməklə müəyyən problemləri oxuculardan gizlədə bilər, wiki-layihələrdə isə silinən və ya gizlədilmiş kontent asanlıqla aşkarlanıb, bərpa oluna bilər. Bütün müzakirələr açıq şəkildə keçirilir və hər kəs bu müzakirələrdə iştirak etməklə wiki-texnologiyanın təqdim etdiyi imkanlardan geniş şəkildə istifadə edə bilər. Digər ənənəvi sosial şəbəkələrdən fərqli olaraq bu gün wiki-texnologiya ilə idarə olunan layihələr kollektiv bilik bazasının təşkilində ən uğurlu layihə hesab edilir [6, 7].

2007-ci ildə "wiki" sözü Oksford İngiliscə Lüğətinə (Oxford English Dictionary) daxil edilmişdir [8]. Uord Kenninqem və həmmüəllifi Bo Leyf "The Wiki Way: Quick Collaboration on the Web" kitabında wiki konsepsiyasının mahiyyətini izah edərkən yazırlar [9]:

- Wiki bütün istifadəçilərə yalnız brauzerdən istifadə etməklə virtual biliyin yaradılması işində iştirak etməyi təklif edir.
- Wiki müxtəlif mövzuları əhatə edən veb-səhifələr arasında əlaqəni təmin edir və bu səhifələrin mövcud olub-olmaması mühüm rol oynamır.
- Wiki ensiklopedik məqalənin yazıldığı səhifələrin yaradılması və dəyişdirilməsində kollektiv biliyə üstünlük verir.

Wiki konsepsiyası cəmiyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edən wiki-iqtisadiyyat (Wikinomica), wiki-demokratiya, wiki-parlament və s. kimi yeni baxışların inkişafına da təkan vermişdir.

Wikinomica iqtisadi yanaşmalarda və idarəetmədə kütləvi əməkdaşlığı və qarşılıqlı münasibəti dəstəkləyən yeni bir baxışdır. İnformasiya texnologiyaları üzrə ekspert, tanınmış alim Donald Topskott özünün "Wikinomica: hər şeyi dəyişən kütləvi əməkdaşlıq" kitabında bildirir ki, gələcəyin biznesi iki cəhətlə xarakterizə olacaqdır: qapalı öz yerini şəffaf münasibətlərə verəcəkdir və şirkətlər istehsalatla bağlı mürəkkəb məsələlərin həlli üçün xarici mütəxəssisləri cəlb etməyə çalışacaqlar [10].

Wiki-cəmiyyət

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq İKT-nin inkişaf etdiyi ölkələrdə virtual məkanda vətəndaşlar arasında şəffaf münasibətləri təmin etmək, müəssisələrdə mühüm məlumatları bir yerə toplamaq üçün wiki-texnologiyadan geniş istifadə edilməyə başlandı. Wiki-texnologiya İnternet istifadəçiləri arasında əməkdaşlığın yeni növü – wiki-cəmiyyətin (Wiki Community) yaranmasına səbəb oldu [11].

Wiki-cəmiyyətdən effektiv istifadə e-dövlətin formalaşmasında mühüm amillərdən biri ola bilər. Wiki-cəmiyyətin e-dövlət çərçivəsində fəaliyyətinin konseptual modelini təyin etməklə wiki-cəmiyyətin məqsəd və vəzifələrini konkretləşdirmək, e-dövlətin formalaşmasında rolunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Belə ki, konseptual modelləşdirmə obyektin və ya prosesin müəyyən modelini yaratmaqla, proseslərin baş vermə ardıcılığını dəqiqləşdirir və müxtəlif istiqamətlərdə analizini aparmağa, proqnoz verməyə yardım edir [12].

Wiki-cəmiyyətin e-dövlət çərçivəsində fəaliyyətinin konseptual modeli wiki-cəmiyyətin mahiyyətini, xüsusiyyətini, prinsiplərini, məqsədini, e-dövlətin formalaşmasına təsir edən əsas faktorları müəyyən edə bilər. Modelin əsas məqsədi e-dövlətin fəaliyyətinin və səmərəliliyinin artırılması çərçivəsində wiki-cəmiyyətin əsas funksiyalarını aşkarlamaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, wiki-cəmiyyət informasiyanı sərbəst yayan cəmiyyət olmaqla, eyni zamanda informasiyanın tənzimləndiyi cəmiyyətdir.

Wiki-cəmiyyətin sosial-demografik portretini analiz edərkən məlum olmuşdur ki, ixtisasından, yaşından, sosial durumundan, yaşadığı məkandan asılı olmayaraq wiki-mühitdə hər kəs aktiv fəaliyyət göstərə bilər. Wiki-cəmiyyət üzvləri fəaliyyətlərindən asılı olaraq aşağıdakı kateqoriyalara bölünürlər [13]:

1. Öz biliyini könüllü olaraq dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq istəyən mütəxəssislər və elm adamları;
2. Əlavə bilik əldə etmək və bu biliyin daşıyıcıları ilə bilavasitə tanış olmaq istəyənlər;
3. Wiki-mühitin verdiyi geniş imkanlardan faydalanaraq yeni sosial münasibətlər və wiki-layihələr yaratmaq istəyində olan insanlar;
4. Wiki-texnologiyadan hər hansı siyasi-ideoloji baxışın yayılmasında istifadə etməyə çalışanlar.

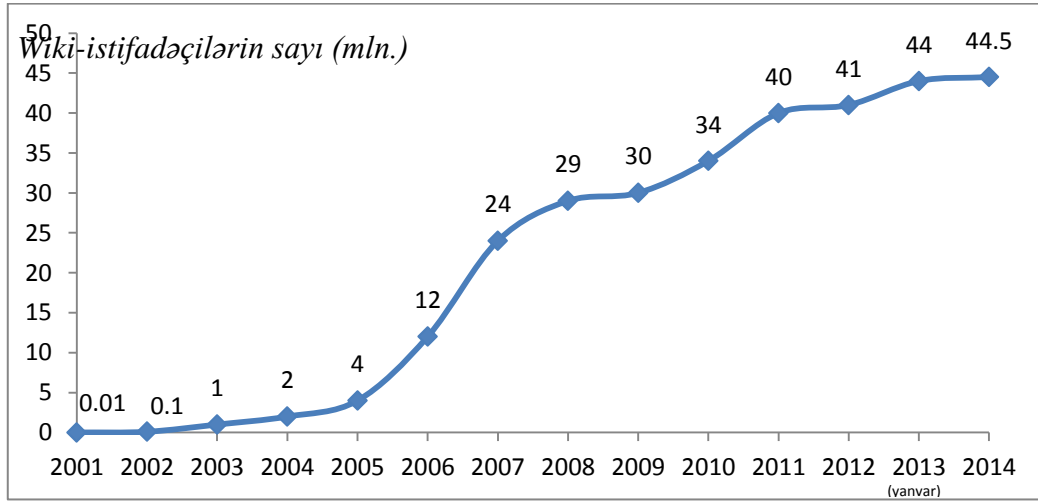
Təsnifatlandırma bir daha sübut edir ki, wiki-cəmiyyət tərkibi və fəaliyyət istiqamətlərinə görə müxtəlif insanlardan təşkil olunur. Bu isə cəmiyyətin aktivliyinə, hadisələrə münasibətinə və s. amillərə təsir edir. Wikipedia layihəsi cəmiyyətdə baş verən proseslərə münasibətini, siyasi baxışını dünyaya ötürmək istəyən istifadəçilərin kollektiv işlədiyi yerdir. Bu baxımdan məqalələrin mövzusu onu redaktə edən istifadəçilərin biliyini, dünya görüşünü əks etdirir. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, wiki-istifadəçilər ensiklopediyaya tələb olunan informasiyanı deyil, şəxsən onları maraqlandıran məlumatları daxil etmələri wiki-səhifələrdə informasiyanın həcmində, aktuallığına, keyfiyyətinə təsir göstərir və informasiya tutumuna görə wiki-səhifələr arasında kəskin fərq yaradır [7, 13]. Digər tərəfdən, dünyada baş verən hər hansı hadisə (beynəlxal konfliktlər, Prezident seçkiləri, global siyasi proseslər, idman yarışları və s.) wiki-cəmiyyətin aktivliyini kəskin artırır və wiki-səhifələrin reytinginə təsir edir [14].

Wiki-cəmiyyətdəki münasibətlər və problemlər araşdırma sahəsi kimi dünya alimlərini və mütəxəssislərini cəlb etməkdədir. Buna əsas səbəb wiki-cəmiyyətin yaratdığı kontentin ictimai fikrə təsirində rolunun artmasıdır [15]. Wiki-cəmiyyətdə daima yenilənən kollektiv biliyin yaranma prosesini öyrənmək, wiki-istifadəçilər arasında münasibətləri və hansının daha çox nüfuzə malik olmasını təyin etmək üçün müxtəlif elmi yanaşmalar təklif edilir [16, 17]. Dünyanın nüfuzlu elmi-tədqiqat mərkəzlərində Wiki Analitika, Wiki Metrika, Wiki Mining, Text Mining və Link Mining metodları əsasında wiki-cəmiyyətin aktivliyi, cəmiyyət üzvlərinin davranışları və qarşılıqlı münasibətləri analiz edilir, wiki-cəmiyyət tərəfindən veb-səhifələrə daxil edilən kontentlər araşdırılır [18, 19, 20].

Bu gün bir çox şirkətlər wiki-layihələrdən ənənəvi statistik İnternet saytlarını əvəz edən biliklər bazası kimi istifadə etməkdədirlər və adi veb-saytlara nisbətən wiki-texnologiya əsasında idarə olunan layihələrə daha çox üstünlük verilir. Tədqiq olunan predmet sahəsinə müxtəlif baxışların analizi göstərir ki, wiki-cəmiyyətin e-

dövlətdə rolu, wiki-cəmiyyəti təşkil edən və ya onun aparıcı qüvvəsi olan ayrı-ayrı sosial qrupların davranışları tam öyrənilməmişdir.

Wiki-cəmiyyətin xüsusiyyətlərini analiz edərkən yüz milyonlarla insanı özünə cəlb edən, İnternet məkanında uğurla reallaşdırılan və milli maraqlar baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən Wikipedia virtual ensiklopediyasının sosial şəbəkəsini tədqiq etmək daha məqsədəuyğundur.

Şəkil 1. Wikipedia istifadəçilərin illər üzrə artım dinamikası

2001-ci ilin yanvar ayından fəaliyyətə başlayan Wikipedia qısa müddət ərzində İnternetin ən geniş istifadəçi auditoriyası qazanan veb-resurslarından, ən populyar sosial şəbəkələrdən biri kimi yüksək reyting qazanmışdır. Şəkil 1-dən görüldüyü kimi Wikipedia layihəsində qeydiyyatdan keçən istifadəçilərin sayı zaman keçdikcə artaraq 2014-cü ilin yanvar ayında 44,5 mln. olmuşdur.

Wiki-cəmiyyətin aktivliyi

Wikipedia XXI əsrin modeli, insanlar arasındakı münasibətin, informasiya cəmiyyətinin, fəlsəfinin, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin yeni formasıdır. İnternet genişləndikcə wiki-cəmiyyətin müasir siyasi proseslərdə rolu sürətlə artmaqdadır. Wiki-cəmiyyətin siyasi aktivliyi İnternetin vətəndaş cəmiyyətinə təsiri ilə bağlıdır. İnternet siyasi liderlərin və partiyaların fəaliyyətlərinin informasiya mühitini formalaşdırır, siyasi kommunikasiyaların mühüm tərkib hissəsinə çevrilir [21].

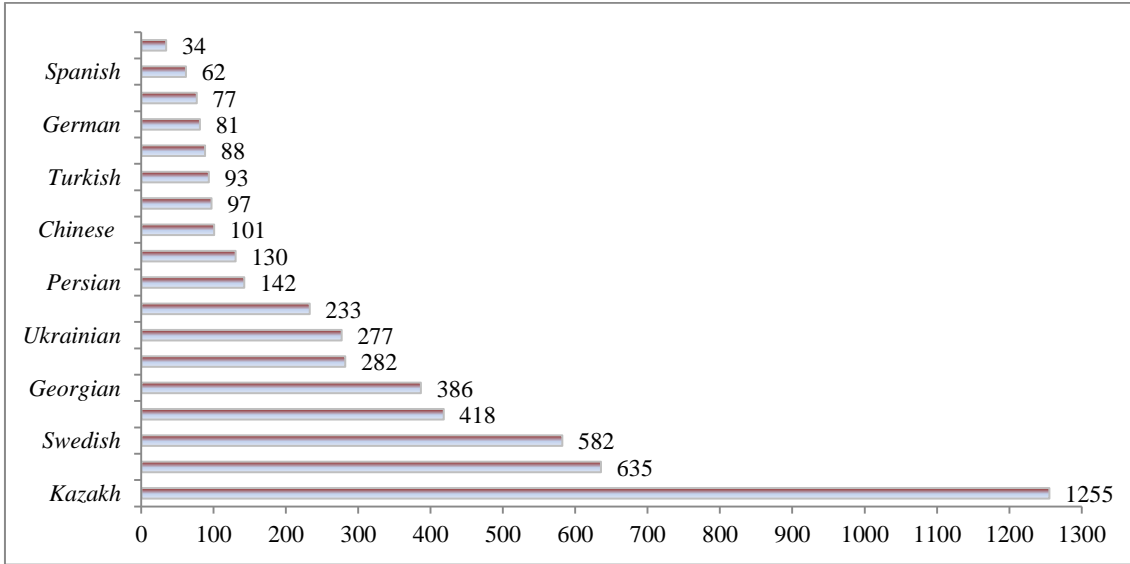
Wiki-cəmiyyətin siyasi proseslərdə rolunu nəzərə alaraq əminliklə demək olar ki, wiki-texnologiya əsasında idarə olunan virtual layihələr ictimai şüurun formalaşdırılmasında ən əlverişli vasitələrdən birinə çevrilmişdir:

- Vətəndaşların, dövlət qulluqçularının tez bir zamanda informasiya əldə etmək üçün müraciət etdikləri yerdir;
- İnsanların şəxsi arxivlərindəki materialların kütləvi şəkildə daxil edildiyi nəhəng bazadır;
- Gənc nəslin: tələbə və şagirdlərin bilik əldə etmək və ünsiyyət qurmaq üçün müraciət etdikləri virtual universitetdir (Wikiversity, Wikibooks, Wikisource).

Nəzərə almaq lazımdır ki, Wikipedia layihəsinin müxtəlif dil bölmələri bir-birlərindən asılı olmayaraq inkişaf edir. Yəni həm həcminə və həm də wiki-səhifələrdə ideyaların müxtəlifliyinə görə eyni adla yaranan ensiklopedik məqalələr müxtəlif dil bölmələrində tam fərqli ola bilərlər. Buna səbəb kontent yaradan cəmiyyət üzvlərinin təşkil etdikləri sosial şəbəkələrin müxtəlif baxışlara və ideologiyalara malik olması, həmçinin, cəmiyyət üzvlərinin dilindən, milliyyətindən, yaşadıkları ölkənin siyasi və sosial-iqtisadi durumundan asılı olaraq aktivliyinin müxtəlifliyidir. Şəkil 2-də Wikipediya ensiklopediyasının müxtəlif dil bölmələrində hər bir aktiv istifadəçinin payına düşən məqalələrin sayı verilmişdir. Wikipedia ensiklopediyasının xüsusi qaydalarına görə ay ərzində

minimum beş redaktəsi (töhfəsi) olan istifadəçi avtomatik olaraq “aktiv istifadəçilər” (*Active Users*) siyahısına daxil edilir [22, 23].

Şəkil 2. Wiki-mühitdə 2014-cü il yanvar ayına olan məlumata əsasən müxtəlif dillər üzrə bir aktiv istifadəçiyə düşən ensiklopedik məqalələrin sayı [23]

Wiki-mühitdə aktiv istifadəçilərin sayı çoxaldıqca onların payına düşən wiki-səhifələrin sayı azalmış olur. Şəkildən görüldüyü kimi ingilis dilindəki Wikipedia layihəsində bir aktiv istifadəçinin payına cəmi 34 məqalə düşür. Yəni bu layihədə wiki-cəmiyyətin üzvlərinin sayı daha çoxdur və onlar daha aktivdirlər. Qazax dilindəki Wikipedia layihəsində isə bir aktiv istifadəçiyə 1300-ə yaxın ensiklopedik məqalə düşür. Bir istifadəçinin hər gün mindən artıq məqaləyə nəzarət etməsi və üzərində işləməsi real görünür. Belə vəziyyət virtual ensiklopediyanın bu dil bölməsində toplanmış məlumatların keyfiyyətinin aşağı olmasına səbəb olur. Azərbaycan dilli wiki-cəmiyyət bu gün orta bir mövqedədir. Yəni cəmiyyət ingilis, alman, türkdilli wiki-cəmiyyətlərdən sayına və aktivliyinə görə geri qalsa da gürcü, erməni, qazax dilli cəmiyyətlərdən üstündür.

Wiki-cəmiyyətin aktivliyi ictimai şüura və cəmiyyətdəki sosial proseslərə təsirində mühüm amildir. Cəmiyyət üzvlərinin bilik və bacarıqları, müəyyən edilmiş prinsip və qaydalar əsasında planlı fəaliyyətləri, koordinasiya və təşkilatlanma məsələlərində operativ idarə edilmələri, bu cəmiyyətin bir ictimai qüvvə kimi e-dövlətin formalaşmasında və informasiya təhlükəsizliyi məsələlərində iştirakına təsir edir.

Wiki-cəmiyyətin əsaslandığı prinsiplər

Wikipedia və wiki-texnologiya əsasında yaradılan və idarə olunan digər layihələrdə fəaliyyət göstərən və sosiallaşan wiki-cəmiyyət, bu gün qeyri-rəsmi müasir siyasi-ictimai təşkilatdır. Wiki-cəmiyyət dedikdə çox zaman Wikipedia və onun layihələrində fəaliyyət göstərən İnternet istifadəçiləri nəzərdə tutulur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, virtual məkanda wiki-texnologiya ilə idarə olunan yüzlərlə layihə vardır (Wikitravel, LyricWiki, Wikireality, Wikiznanie, Encyclopedia of Life, Socionics.wiki, CFD Online və s.) və onların sayı durmadan artır. Dünyada ən böyük əhatə dairəsinə malik wiki-cəmiyyətlərdən biri də “Family Search” virtual axtarış portalıdır [24]. Rəsmi olaraq cəmiyyət üzvlərinin işi insanların qohumlarının axtarışdır. Cəmiyyət dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan milyonlarla insanlardan təşkil olunublar. Wiki-cəmiyyətdə vətəndaşlar yaşadıkları ölkənin problemlərindən başlayaraq dövlət orqanlarının fəaliyyətinə kimi bütün məsələləri müzakirə edirlər. Wiki-cəmiyyət digər wiki-layihələrdə olduğu kimi virtual toplantılar keçirir, müzakirələr aparır və qərarlar qəbul edir. Wiki-cəmiyyət eyni zamanda ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq beynəlxalq konfranslar, forumlar, seminarlar və dəyirmi masalar təşkil edə bilər.

Dinamik olduğuna görə milyonlarla istifadəçini cəlb etməklə yeni bir sosial mühit yaradan wiki-cəmiyyət bu gün faydalı, yüksək səmərəli, əhatə dairəsi son dərəcə geniş, məşhur, demokratik və hər zaman artan cəmiyyətdir. Müsiri İKT vasitələrindən ustalıqla istifadə edən, wiki-texnologiyanın fəlsəfəsini dərinlən qavrayan wiki-cəmiyyət öhtəliklərdən azad cəmiyyətdir – onu hər hansı inzibati tədbirlər qorxutmur və onu hansısa bir dövlət qurumuna tabe etdirmək mümkün deyil.

İKT-nin inkişaf etdiyi bir çox ölkələr wiki-cəmiyyət tərəfindən yaradılan informasiya resurslarına yalnız asan əldə olunan informasiya mənbəyi kimi deyil, həm də demokratik dəyərlərin qorunduğu və inkişaf etdirildiyi bir mühit kimi baxırlar. Lakin elə dövlətlər də vardır ki, wiki-cəmiyyətin fəallığı onları qorxudur. Məsələn Çin, İran, Kuba və bir sıra ölkələrdə wiki-cəmiyyətin fəaliyyət göstərdiyi bir-çox layihələrə, həmçinin, Wikipedia və onun layihələrinə giriş bağlanmışdır ki, bunun da müxtəlif səbəbləri vardır:

- ilk növbədə, Wikipedia dünyanın informasiyaya baxışını dəyişdi və wiki-cəmiyyət öz fəaliyyəti ilə bir daha sübut etdi ki, bu gün informasiyanın yaradılması və ya əldə edilməsi üçün heç bir maneə yoxdur.
- Wiki-texnologiya ilə idarə olunan virtual layihələrin mənəvi və ictimai prinsipləri əsasında formalaşan və hər saniyə güclənən wiki-cəmiyyət qısa zaman ərzində ölkədə elə bir təsir gücünə malik ola bilər ki, siyasi partiyalar və ictimai qurumlar bu cəmiyyətlə hesablaşmaq məcburiyyətində qalacaqdır.
- Wiki-cəmiyyət hər hansı bir siyasi partiya deyildir, lakin fəaliyyət göstərdiyi ölkədə vətəndaşları bir yerə toplamaqla nəhəng, dinamik sosial şəbəkə yaratmaqla vətəndaşların davranışlarına təsir etmək gücünə malikdir.

Sağlam düşüncəli vətəndaşların wiki-cəmiyyətdə aktivliyi ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətinə təsir etməklə cəmiyyətdə sağlam mənəvi iqlimi təmin edə bilər və ya əksinə, İnternetdə dövlətə qarşı təhrikçi kontentin sayını çoxaltmaqla daha təhlükəli və ya aqressiv inqilabi qüvvə yarada bilər. Wiki-cəmiyyətdə faktiki olaraq insanlar özlərinə və ətraflarındakı insanlara yaxşılıq etməyə çalışırlar. Lakin, wiki-cəmiyyətin strukturu elə qurulmuşdur ki, ayrı-ayrı üzvlər cəmiyyətdən öz məqsədləri üçün istifadə edə bilərlər. Bu o halda mümkündür ki, cəmiyyət üzvlərindən çoxu qərəzli mövqey tutaraq wiki-cəmiyyətin nizamnaməsini pozmağa çalışsınlar. Hər hansı qrupun vandalizm və aqressiv fəaliyyəti müşahidə olunursa və onun qarşısı alınmırsa, zamanla bu qrupun güclənməsi və wiki-cəmiyyətdə nüfuzlu qüvvəyə çevrilməsi təhlükəsi mövcuddur. Bu təhlükələrin qarşısını almaq üçün e-dövlətin inkişafına, cəmiyyətdə sağlam mənəvi iqlimin təmin olunmasına çalışan wiki-cəmiyyət aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

1. Wiki-cəmiyyət yalnız wiki-layihələrdə fəaliyyət göstərən aktiv istifadəçilərinin iştirakı ilə təşkil olunur.
2. Wiki-cəmiyyət məqsədinə və gördüyü işlərə uyğun olan digər dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları ilə, KİV-lə, həmçinin, xarici şirkətlərlə sıx əməkdaşlıq edən cəmiyyətdir.
3. Wiki-cəmiyyət cəmiyyət üzvləri tərəfindən hazırlanan və səsvermə yolu ilə qəbul edilən özünütənzimləmə prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir.
4. Wiki-cəmiyyətin işinin yüksək effektivliyi və səmərəliliyi yalnız o halda mümkündür ki, bu cəmiyyət azad və müvəqqəti olsun: cəmiyyət üzvlərinə öhdəliklər tətbiq edilmir, fəaliyyət mümkün olduqca açıq və şəffaf münasibətlər üzərində qurulur. Lakin belə bir cəmiyyətdə mütləq iyerarxiya və nəzarət olmalıdır. Nəzarət minimal olmalı və səmərəliliyə nail olmaq üçün müəyyən çərçivədən kənara çıxmamalıdır.
5. Wiki-cəmiyyətin aktiv istifadəçiləri tərəfindən idarə edilən və zənginləşdirilən wiki-layihələrin vəzifəsi yalnız İnternet istifadəçilərini kontentlə təmin etmək deyildir. Cəmiyyət tərəfindən təyin edilən kordinator və ya kordinatorlar qrupu həyata keçirilən wiki-tədbirlərin iştirakçılarını təşkil edir və bütün işlərin müvəffəqiyyəti üçün məsuliyyət daşıyırlar. Kordinatorlar qrupu azaddır və iyerarxi struktur üzrə təşkil olunurlar. İştirakçıların yalnız bir məqsədi var – yaxşılıq etmək: insanlara bilik vermək, sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə əlaqədar müzakirələr təşkil etməklə düzgün qərarların qəbuluna şərait yaratmaq, wiki-cəmiyyəti yaxşı işlərə yönəltmək.
6. Wiki-cəmiyyətdə heç bir liderlik struktur mövcud deyil və liderlər kortəbii şəkildə yaranırlar. Odur ki, hər hansı liderin wiki-cəmiyyəti tərk etməsi layihənin inkişafını dayandırmır, işinə mane olmur və cəmiyyətin strukturunu

dəyişmiş. Qeyd etmək lazımdır ki, liderlərdən birinə qarşı ədalətsiz davranış yeni liderlərin, lakin daha yaxşı müdafiə olunmuş, bütün mümkün təhlükələri nəzərə alan və bəzən də əsil məqsədini gizli saxlayan liderlərin ortaya çıxmasına səbəb olur.

7. Wiki-cəmiyyətin heç bir mərkəzi ofisi yoxdur, lakin buna baxmayaraq, bütün maliyyə məsələləri və təşkilati funksiyalar yerinə yetirmək imkanına malikdir: birgə müzakirələr aparmaq, qərarlar qəbul etmək və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək, vəzifələrini yerinə yetirməyənlərə və wiki-cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş qaydaları pozanlara xüsusi sanksiyalar tətbiq etmək mümkündür.
8. Wiki-cəmiyyət vəsait toplamaqla konkret məqsəd üçün tələb olunan maliyyə-iqtisadi fəaliyyətlərini həyata keçirə, həmçinin, wiki-cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinə sosial və digər xarakterli yardımlar göstərə bilər.

Maliyyə məsələlərinə toxunarkən, çox maraqlı və əhəmiyyətli fakt ortaya çıxır: Wikipedia da daxil olmaqla wiki-layihələr heç bir zaman wiki-mühitdə çalışanlara maliyyə ödənişləri etməyib. Lakin buna baxmayaraq bu gün wiki-layihələrində milyonlarla yüksək keyfiyyətli ensiklopedik məqalələr mövcuddur. Wiki-mühitin cəmiyyətin bilik daşıyıcılarını cəlb etməsi və insanların öz əmək və biliklərini, vaxtlarını təmənnəsiz olaraq wiki-layihələr vasitəsilə dünya ictimaiyyətinə bağışlamaq arzusu alimləri düşündürməkdə davam edir [6, 17, 19, 20].

E-dövlətin formalaşmasında effektivliyin əldə edilməsi şərtləri

Wiki-layihələr açıq olduğu üçün cəmiyyət üzvləri qanundan kənar heç bir fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər. Wiki-cəmiyyətin strukturu elə təşkil olunmuşdur ki, istifadəçilərin çoxunun dəstəkləmədiyi hər hansı fəaliyyət mümkün deyildir. Əgər cəmiyyət üzvlərindən çoxu hər hansı bir işin görülməsini vacib hecab edirsə və qərarı həm iqtisadi və həm də siyasi müstəvidə əsaslandırarsa o iş görülməlidir. Belə ki, wiki-cəmiyyət hər bir üzvün tam şəffaf, açıq və məhdudiyyətsiz fəaliyyətini dəstəkləyir. Bu prinsip cəmiyyət üzvlərinin işlərində pozitivliyə və effektivliyə nail olmağa şərait yaradır.

Wiki-cəmiyyətin e-dövlətin formalaşmasında iştirakında effektivliyin əldə edilməsi üçün şərtlər:

4. Problemlərin həlli ilə bağlı mütəmadi olaraq forumlar keçirilməlidir. Wiki-cəmiyyət heç bir fəaliyyət üçün cavabdehlik daşımır. Lakin hər kəs görülən işlərə nəzarət edir və səhvlər tez bir zamanda təyin edilir, forumlarda açıqlanaraq izahat tələb olunur.
5. Wiki-cəmiyyətin birgə əməkdaşlığında və mütəşəkkil fəaliyyətində mühüm rol oynayan wiki-görüşlər keçirilməli, bu görüşlərə müxtəlif dövlət strukturlarından nümayəndələr dəvət etməlidir. Wiki-cəmiyyətin fəaliyyəti vətəndaşların vaxtında məlumatlandırılmasına yönəldiyi üçün, o, e-dövlət prinsiplərinin cəmiyyətdə tanınmasında mühüm rol oynaya bilər.
6. Wiki-cəmiyyətin ölkədə tanınması üçün birgə tədbirlər planı işlənməlidir.

Wiki-cəmiyyətdə baş verən mübahisələrdən və informasiya qarşıdurmalarından qorxmaq lazım deyil. Wiki-cəmiyyət demokratik cəmiyyətdir və hər kəsin dünyadakı sosial və siyasi hadisələrə öz münasibəti vardır. Konfliktlər nəticəsində cəmiyyət bir-neçə qrupa bölünə bilər. Lakin bu qruplaşmalar wiki-cəmiyyəti zəiflətmir, əksinə daha da güclü və çoxşaxəli edir.

Wiki-cəmiyyətin gücü onun üzvlərinin wiki-layihələrdə çalışmaq və problemlərin həlli ilə bağlı təşkil olunan forum və görüşlərdə iştirak etmək həvəsindən asılıdır. Wiki-cəmiyyətdə heç kim başqalarını nə isə etməyə məcbur edə bilməz. Yalnız hər kəs özündə mənəvi borc hiss etməlidir. Wiki-cəmiyyətin fəaliyyəti alpinistlərin fəaliyyətinə oxşayır. Yüku bütün alpinistlər birgə çəkirlər. Kimsə hər hansı səbəbdən yüku daşımaqdan imtina edirsə, başqa üzvlərin üzərinə daha çox yük düşür.

Nəticə

XXI əsrin texnologiyası sayılan wiki-texnologiya vətəndaşlara dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək imkanı verə bilən texnologiyadır. Wiki-texnologiyadan dövlət təşkilatlarının fəaliyyətində istifadə olunması icra orqanlarının işində tam şəffaflığı təmin etməklə vətəndaşların problemləri ilə dinamik şəkildə tanış olaraq, müzakirələr aparmaq və yerində qərar qəbul etmək imkanı yarada bilər.

Dövlətin informasiya-şəbəkə infrastrukturunun yaradılmasında wiki-cəmiyyətdən istifadə bürokratik maneələrin dəf edilməsi üçün mühüm amildir. E-dövlətin formalaşmasında wiki-cəmiyyətdən istifadə edilməsi təklifi dövlət idarəçiliyi sisteminin müasirləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi prosesində mühüm addım ola bilər.

Wiki-cəmiyyətin e-dövlət proqramında iştirakının konseptual modeli dövlət və yerli özünüidarəetmə təşkilatlarının fəaliyyətində wiki-cəmiyyətdən səmərəli istifadə edilməsini təmin edə bilər ki, bu da öz növbəsində dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasında münasibətlərdə maddi resurslara və vaxta qənaət etməklə, inzibati xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsinə təsir edə bilər. Bu məqsədlərə çatmaq üçün təklif olunan wiki-cəmiyyətin e-dövlət çərçivəsində fəaliyyətinin konseptual modeli wiki-cəmiyyətin bu və ya digər dövlətdə fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir etməklə, idarəetmə məsələlərinin həllini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırmağa bilər. Ölkədə sağlam və aktiv wiki-cəmiyyətin formalaşması dövlətin informasiya resurslarının İnternetdə çoxalması, informasiya cəmiyyətinin inkişafı, sosial-iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və nəhayət dünyada siyasi və iqtisadi nüfuzunun yüksəlməsinə yardım edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Christian W. Wiki: A technology for conversational knowledge management and group collaboration // Journal of the Communications of the Association for Information Systems, vol. 13, 2004, pp. 265–289
2. Hester A.J., Scott J.E., A Conceptual Model of Wiki Technology Diffusion / Proceedings of the Hawaii International Conference on System Sciences, 2008, p. 32
3. Wagner C., Karen S. K. Cheung, Rachael K. F., Stefan B. Building Semantic Webs for e-government with Wiki technology // Journal of Electronic Government, vol. 3, issue 1, 2007, pp. 36–55
4. Pekárek M., Pötzsch S., A comparison of privacy issues in collaborative workspaces and social networks // Journal of the Identity in the Information Society, 2009, vol. 2, issue 1, pp 81–93
5. Richter A., Koch M., Social software—Status quo und Zukunft // Technischer Bericht Nr., Fakultät für Informatik, Universität der Bundeswehr München, 2007, 48 p.
6. Cress U., Kimmerle J., A systemic and cognitive view on collaborative knowledge building with wikis // Computer-Supported Collaborative Learning, International Society of the Learning Sciences, Inc.; Springer Science + Business Media, 2008, pp. 105–122
7. Алгулиев Р.М., Алекперова И.Я., Касумова Р.Т., Коллективное знание в Интернете / Шестая международная конференция "Интернет - Образование - Наука -2008". Том 1. Винница. 2008. стр. 5–7
8. <http://www.oed.com/view/Entry/267577>
9. Leuf B., Cunningham W. The Wiki Way: Quick Collaboration on the Web, Laflin, PA: Addison-Wesley, 2001, 200 pp
10. Tapscott D., Williams D. A., Wikinomics: How Mass Collaboration Changes Everything, 2007, 324 p.
11. Peacock T., Fellows G., Eustace K., The quality and trust of wiki content in a learning community // School of Computing & Mathematics, Charles Sturt University, 2007, pp. 822–832
12. İmamverdiyev Y.M., E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsinin konseptual modeli // AMEA İTİ-nin "İnformasiya cəmiyyəti problemləri" jurnalı, Bakı, №1(7), 2013, səh. 20–31.

13. Ələkbərova İ.Y., Viki-mühitin sosial-demoqrafik portretinin analizi // AMEA İTİ-nin “İnformasiya cəmiyyəti problemləri” jurnalı, Bakı, №1(5), 2012, səh. 26–35
14. Алекперова И.Я., Анализ факторов влияющих на рейтинг статей в вики-среде // AMEA İTİ-nin “İnformasiya cəmiyyəti problemləri” jurnalı, Bakı, №2(6), 2012, səh. 27–32
15. Ələkbərova İ.Y., Viki-mühitdə reallaşdırılan bəzi informasiya müharibəsi texnologiyalarının analizi // AMEA İTİ-nin “İnformasiya cəmiyyəti problemləri” jurnalı, Bakı, №2(4), 2011, səh. 18–28.
16. Javanmardi S., Lopes C., Baldi P., “Modeling user reputation in wikis” Journal of Statistical Analysis and Data Mining, vol. 3 Iss. 2, 2010, pp. 126–139.
17. Meishar-Tal H., Tal-Elhasid E., “Measuring Collaboration in Educational Wikis – A Methodological” International Journal of Emerging Technologies in Learning (IJET), vol. 3, 2008, pp.46–49.
18. Adler B. T., Alfaro L., “A content-driven reputation system for the Wikipedia”, Proceedings of the 16th international conference on World Wide Web, 2007, pp. 261–270.
19. Nakayama K., Hara T., Nishio S., Wikipedia Mining for An Association Web Thesaurus Construction / Proceedings of the International Conference on Web Information Systems Engineering (WISE), 2007, pp, 322–334.
20. Ito M., Nakayama K., Hara T., Nishio S., Semantic relatedness measurement based on Wikipedia link co-occurrence analysis // International Journal of Web Information Systems, vol. 7, Iss. 1, 2011, pp. 44–61.
21. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş., İnternet fenomeninə çoxaspektli baxış // Bakı, “İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, 2010. 96 s.
22. <https://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Users>
23. http://meta.wikimedia.org/wiki/List_of_Wikipedias/
24. https://familysearch.org/learn/wiki/en/Main_Page

УДК 004.351

Алгулиев Р.М., Алекперова И.Я.

Институт Информационных Технологий НАНА, г. Баку, Азербайджан

secretary@iit.ab.az, airada.09@gmail.com

Концептуальный модель участие wiki-сообщества в формировании электронного государства

Вики-технология, которая играет большую роль в развитии Интернета и в формировании информационного общества, по своей форме и содержанию становится неотъемлемой частью социальной организации общества. В статье показаны особенности вики-технологии, суть концепции вики, определены и классифицированы принципы действия вики-общества. Определены обязанности вики-общества в формировании и эффективной деятельности электронного общества.

Ключевые слова: *информационное общество, э-государство, wiki-технология, wiki-общество, Wikipedia, Web 2.0, социальная сеть.*

Alguliyev R.M., Alakbarova I.Y.

ANAS Institute of Information Technology, Baku, Azerbaijan

secretary@iit.ab.az, airada.09@gmail.com

Conceptual model of wiki-community participation in the formation of the e-government

Wiki technology, which plays an important role in the development of the Internet and the information society, becomes an integral part of the social organization of society in its form and content. In the article the features of wiki technology, the essence of the concept of a wiki are shown, principles of the wiki community are defined and classified. Responsibilities of wiki society in the formation and effective operation of e-government was defined.

Keywords: *information society, e-government , wiki-technology , wiki-society , Wikipedia, Web 2.0, social network.*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – **Qrant № EIF-RİTN-MQM-2/İKT-2-2013-7(13)-29/22/1**